

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՄԵՅՄԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՄԱՆ
ՓՈՓՈԽՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ԵՎ ԵՐԿՐԱՄԱՍԻ
ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ

Բանալի բառեր – Խատիայան, Վրացյան, Քաջագունի, Թումանյան, Գեգեչկորի, Չխենկելի, Ժորդանիա, Կոմիսարիատ, Սեյմ, անկախություն, Թուրքիա, բոլշևիկյան Ռուսաստան

1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին՝ Երզնկայի զինադադարի ստորագրումից հետո, իշխանական ճգնաժամն Անդրկովկասում թևակոխեց հերթական փուլ, որը բոլշևիկյան հեղաշրջմանը հաջորդած բուռն իրադարձությունների հետևանքն էր: Նոր իրավիճակի յուրահատկությունը պայմանավորված էր մի կողմից՝ երկրամասային իշխանության և բոլշևիկյան կենտրոնական ու տեղական ուժերի առձակատմամբ, իսկ մյուս կողմից՝ առավել կայուն իշխանության հաստատման հրամայականով: Սահմանադիր ժողովի ցրումը 1918 թ. հունվարին ավելի սրեց այդ գործընթացը, և Անդրկովկասում իշխանության խնդիրն ուղղակիորեն և բացահայտորեն առնչվեց երկրամասը Խորհրդային Ռուսաստանից վերջնականապես անջատելու, ինչպես նաև անդրկովկասյան ժողովուրդների անկախության հիմնահարցերին:

Այդ հետևողական քաղաքականությունն իրականացնողը սկզբնական շրջանում Անդրկովկասի կոմիսարիատն էր, այնուհետև՝ Սեյմը: Հարկ է վերջինիս գործունեության մեջ առանձին անցումային փուլ համարել նոր կառավարության ստեղծման հիմնահարցը, որին լուծում տրվեց 1918 թ. մարտի 13 (26)-ի Սեյմի 17-րդ նիստում:

Առաջնորդվելով Սեյմի ընդունած «Ծրագիր-Հռչակագրի» դրույթներով՝ մենշևիկ Ե. Գեգեչկորիի գլխավորած նորընտիր կառավարությունը ներկայացրեց իր առջև ծառայած առաջնահերթ խնդիրները, որոնցից առաջինը «կայուն հաշտության և Թուրքիայի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների» վերականգնում էր¹:

Առանձնացնենք երկու հանգամանք. նախ՝ պարտադրվում էր այն հետևողական մոտեցումը, որ Խորհրդային Ռուսաստանը չճանաչող «միասնական» Անդրկովկասն Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին «բարիդրացիական» հարաբերություններ ուներ Օսմանյան կայսրության հետ: Այս հարցում

¹ Տե՛ս Закавказский Сейм, Стенографический отчет, Тифлис, 1918, Зас. 17-ое, с. 28.

կրկին առաջ էին մղվում բացառապես վրացական շահը և մոտեցումը: Չանտեսենք 1914 թ. վրաց-թուրքական հակառուսական գաղտնի պայմանագիրը, ինչը հակասում էր միասնական Անդրկովկասի իրական կարգավիճակին:

Հաջորդ մեծ հակասությունն այն էր, թե Ե. Գեգեչկորին ինչպես էր պատկերացնում այդ «պատվաբեր հաշտության» կնքումը Թուրքիայի հետ, որը, վերագրավելով Արևմտյան Հայաստանը, մոտենում էր Անդրկովկասին: Երգրումի անկումը, իսկ ավելի ուշ՝ Կարսի խայտառակ հանձնումը թուրքերին լիովին բացահայտում էին վրացական քաղաքականության միտումներն ու հեռանկարները և մասնավորապես այն ռազմավարությունը, որն ի վերջո հանգեցնելու էր Անդրկովկասում հայկական շահերի դեմ և հայկական տարածքների հաշվին կնքվելիք «պատվաբեր հաշտությանը»: Ե. Գեգեչկորիի ելույթի հիմքում խարսխված էր հենց այդ հակասական և զարմանալի հարցադրումը, ըստ որի՝ «պատվաբեր ու կայուն հաշտությունը տրվում է այն ժողովուրդներին, որոնք պատրաստ են զինված բազկով դիմագրավել իրենց տարածքի և կենսական շահի դեմ ուղղված թշնամու ոտնձգությունները»¹: Նա հավանաբար նկատի ուներ հայերին:

Ուշագրավ է նաև այն, որ մարտի 13-ին՝ նախքան Անդրկովկասի անկախության հռչակումը, կառավարության նախագահը վստահեցնում էր, «որ մինչև արյան վերջին կաթին իրենց անկախությունն ու ազատությունը (ընդգծումը մերն է – Վ.Մ.) պաշտպանելու ելած Անդրկովկասի ժողովուրդների ամուր վճռականության վրա հենվելով՝ կառավարությունը ամեն ինչ կանի բոլորին հզոր հակահարված տալու համար»²:

Խոսելով թուրքական ներխուժման և դրա հնարավոր հետևանքների մասին՝ Ի. Ծերեթելին թե՛ հայերի և թե՛ վրացիների համար կանխատեսում էր միևնույն վտանգը: Պարզվում է նաև, որ 1918 թ. մայիսին Ժողովարանի և Խատիսյանի «միասին չխորտակվելու» մասին հայտնի երկխոսությունից առաջ՝ դեռևս մարտին, Ի. Ծերեթելին առաջ էր քաշում այն որոշիչ թեզը, թե «ծայրահեղ ճակատագրական պահերին չպետք է մոռանանք, որ Անդրկովկասի թվաքանակով մեծ երեք գլխավոր ազգերից յուրաքանչյուրը կարող է կործանել մյուսներին ու իրեն, և նրանցից ոչ մեկը չի կարող իրեն փրկել, եթե իր ամբողջ ուժերը չտրամադրի մյուսներին փրկելու համար»³: Նման անսքող ամբոխավարությանն ու ազգամիջյան հակասությունների պոռթկմանը մնում էր մեկ ամիս, երբ Ա. Չխենկելին Կարսը կհանձներ թուրքերին:

1917 թ. նոյեմբերից, երբ վրացական մենշևիզմի նախաձեռնությամբ ու գլխավորությամբ ձևավորվեցին Անդրկովկասի հակախորհրդային իշխանությունները՝ Կոմիսարիատը, ապա և Սեյմը, վրացական քաղաքական վերնախավը վրացական ազգային համագումարի ընդունած որոշումների

¹ Նույն տեղում, էջ 30:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 39:

հիման վրա մի քանի փուլով հետևողականորեն ընթանում էր երկրամասը բոլշևիկյան Ռուսաստանից անջատելու և անկախ Վրաստան ձևավորելու ճանապարհով¹:

Անդրկովկասն անկախ հռչակելու վերաբերյալ մարտի 13-ի նիստում ելույթ ունեցան՝ վրացիներից Դ. Օնիաշվիլին, Գ. Գեորգաձեն, Գ. Գվազավան, Իվ. Լորդ-Կիպանիձեն, Գ. Լասխիշվիլին, Ռ. Արսենիձեն, Գոբեչիան, Ա. Չխենկելին, հայերից՝ Հ. Քաջազունին, Մ. Թումանյանը, Ալ. Խատիսյանը, թաթար-մուսուլմաններից Գ. Ռասուլ-Չադեն, Մուհամեդբեկովը, Ա. Շեյխ-Ուլ-Իսլամովը, ռուսներից՝ Յու. Սեմյոնովը, Ա. Կանտեմիրովը: Հատկապես այս նիստում կուսակցականության ու առավել ևս Մեյմի խմբակցությունների սկզբունքը հիմնականում ետին պլան էր մղվել՝ ի հաշիվ ազգային շահերի:

Անդրկովկասյան Մեյմի 1918 թ. ապրիլի 9 (22)-ի 22-րդ նիստը դարձավ բեկումնային. բոլշևիկյան հեղաշրջումից ի վեր այն դարձավ Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու և երկրամասն անկախացնելու գլխավոր ջրբաժանը: Վերլուծելով սույն նիստի ելույթների մոտեցումներն ու հիմնավորումները՝ մենք մեր առջև դնում ենք երեք գլխավոր նպատակներ. նախ՝ առաջին անգամ հայ, ինչպես նաև անդրկովկասյան պատմագրության մեջ համակողմանիորեն լուսաբանել հնչած ելույթների ուղղվածությունը, դրանց միջոցով պարզաբանել վրացական քաղաքական դաշտում շրջանառվող տարբեր հոսանքների գոյության փաստը, վեր հանել Անդրկովկասն անկախ հռչակելու անհրաժեշտության հիմնահարցը թուրքական արշավանքի, Տրապիզոնի, Բրեստ-Լիտովսկի ու Բաթումի բանակցությունների համատեքստում:

Նիստի բանախոս Դ. Օնիաշվիլիի գլխավոր հիմնավորումներից մեկն այն էր, որ «Անդրկովկասի խայտաբղետ էթնիկ պատկերն Անդրկովկասյան հանրապետության ստեղծումով կկարգավորի ժողովուրդների փոխհարաբերությունները», ինչը զուրկ էր որևէ հիմքից: Ելույթից բացահայտ զգացվում էր, որ նրա նպատակը Ռուսաստանից ցանկացած գնով անջատվելն էր և Տրապիզոնի ու Բրեստ-Լիտովսկի քաղաքական-դիվանագիտական գծի հաղթանակը:

Համոզված, որ իր հիմնավորումներն անհերքելի են, մենշևիկ Դ. Օնիաշվիլին հանձնաժողովի անունից Մեյմին առաջարկում է Անդրկովկասի դաշնային հանրապետությունը հռչակել անկախ:

«Անդրկովկասի ժողովուրդների միասնություն» կարգախոսը Գ. Գեորգաձեն, ինչպես և իր նախորդ մենշևիկ գործընկերն ուղղում էին բոլշևիզմի և հատկապես Ստ. Շահումյանի ու հայկական գործոնի դեմ: Անհնար է համաձայնվել Գ. Գեորգաձեի այն տեսակետի հետ, որ երկրամասի միասնությունը

¹ Մանրամասն տե՛ս **Մելիքյան Վ.**, Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում. Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը (1917 թ. նոյեմբեր-1918 թ. մարտ), Երևան, 2010:

նրա տարածքային անվտանգության երաշխիքն է, առավել ևս՝ երբ դա հայտարարվում էր Կարսի հանձնումից հետո:

Վրաց ազգային-դեմոկրատ Գ. Գվազավան, համեմատելով 1801 և 1918 թթ. իրողությունները, նշում էր, որ եթե 1801 թ. դեպի «լուսի, իրավունքի և ազատության իդեալ Եվրոպան» տանող միակ ճանապարհն անցնում էր Ռուսաստանով, ապա այժմ այդ ճանապարհը Մոսկվայի վրայով չի անցնում¹: Թուրքիայի հետ ամենալայն ու բացահայտ փոխգործակցությանը նախապատվություն տալը պատգամավորն այսպես էր հիմնավորում. «Ներկա կոնյուկտուրայից ելնելով՝ մենք փոխում ենք մեր կողմնորոշումը ոչ թե Թուրքիային և կամ թուրք զինվորներին սիրելու պատճառով, այլ որովհետև սիրում ենք մեզ, մեր ժողովրդին, մեր դեմոկրատիան, որը հիմա պետք է ստեղծի մարդկային կոլտուրական կյանք, ինչը մենք չենք կարող սպասել բոլշևիկյան Ռուսաստանից»²: Ռուսաստանից «արյունաքամ Վրաստանի» փրկության միակ ուղին նա համարում էր Անդրկովկասի անկախության հռչակումը և բացահայտելով վրացական ազգայնականության իրական դեմքը հայտարարում էր, որ «ցարիզմի անկման պահից ինքնին վերածնվեց ազատ Վրաստանը»³:

Տվյալ դեպքում պարզ է դառնում այն կարևոր հանգամանքը, որ ինչպես Տրապիզոնի, այնպես և Բաթումի բանակցություններում ոչ միայն հայկական կողմը, այլ առավելապես վրացիներն էին հայտնվել քաղաքական անորոշության մեջ, որոնք, դեպի Բաթում և Թիֆլիս շարժվող թուրքերի հետ բանակցելով, փորձում էին լուծել իրենց «հակառուսական խնդիրները»:

Մենշևիկ Իվ. Լորդ-Կիպանիձեն, հակադարձելով ձախ էսեռ Լ. Թումանյանին և կադետ Յու. Մեմլոնովին, իր ելույթը կառուցել էր հիմնականում հակաբոլշևիզմի, ժողովրդապետի հակառուսական արտաքին քաղաքականության վրա: Նա անգամ գտնում էր, որ Բրեստի հաշտությամբ բոլշևիկների՝ Կարսը, Արդահանը և Բաթումը Թուրքիային հանձնումով՝ Ռուսաստանը անուղղակիորեն ճանաչում էր Անդրկովկասի անկախությունը⁴:

Այս համատեքստում չափազանց ուշագրավ է Լորդ-Կիպանիձեի դիտարկումը թուրք-բոլշևիկյան համաձայնեցված գործողությունների վերաբերյալ: «Գոյություն ունի ինչ-որ տարօրինակ, համաձայնեցված, դավաճանական քաղաքականություն,– նշում էր էսեռ բանախոսը,– տարօրինակ կերպով ներդաշնակվում է թուրքերի ու բոլշևիկների հարձակումը. գրավում են Բաքուն, մի քանի օրից՝ Բաթումը, բոլշևիկները հարձակվում են Սուխումի վրա, թուրքերը գրավում են այլ շրջաններ: Այսօր ստացանք լուր, որ թուրքական բանակները գրավել են Գուրիայի մայրաքաղաք Օզուրգեթը, իսկ մյուս

¹ Տե՛ս Զակ. Сейм, зас. 22-ое, 9-ое апреля, с. 25:

² Նույն տեղում, էջ 26:

³ Նույն տեղում, էջ 29:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 34:

կողմից՝ բոլշևիկները մտել են Քյուրդամիր»¹: Ուստի Լորդ-Կիպանիձեն եզրակացնում էր, որ եթե չհռչակվի անկախությունը, ապա այդ երկու ուժերը շուտով կհայտնվեն Թիֆլիսում: Նրա կարծիքով, եթե «Քառյակ դաշինքին անհրաժեշտ է տիրել Բաքու-Բաթում գիծը, ապա ավելի լավ է հնազանդվել որպես անկախ երկիր. ապագա միջազգային խորհրդածողովին Անդրկովկասը կներկայանա որպես զինված ագրեսիայի հետևանքով հնազանդեցված երկիր»²:

Մի կողմից դժվար է թերագնահատել Լորդ-Կիպանիձեի հեռատես, բավականին սթափ վերլուծությունը, անգամ իր ժամանակի գործչի համար գրեթե անհնար կանխատեսումները ապագա բոլշևիկյան-քեմալական համագործակցության վերաբերյալ: Նա իրավացի էր փաստելով, որ Անդրկովկասը, հեռանալով բոլշևիզմից, իսկ վրացիների պարագայում՝ Ռուսաստանից, փաստորեն ենթարկվում էր Թուրքիային: Իրականությունն այն էր, որ այդ ուղղորդիչ հարցում գերակշռում էր վրացական ազգային շարժման ազդեցությունը, որը Թուրքիայի հետ ամեն գնով հարաբերություններ հաստատելը, վերջինիս կողմից նվաճվելը գերադասում էր բոլշևիզմից և ռուսական կողմնորոշումից: Տվյալ դեպքում վրաց գործիչներին ամենևին չէր հետաքրքրում հայության ճակատագիրը. դրանով է հիմնականում բացատրվում նաև Կարսի հանձնումը: Մեկ ազգի շահի տեսանկյունից դա ինչ-որ չափով կարելի է ընդունելի համարել, սակայն եթե խոսքը վերաբերում է հատկապես հոկտեմբերյան հեղաշրջմանը հաջորդած փուլում միասնական Անդրկովկասի՝ Կոմիսարիատի, Մեյմի, այնուհետև դաշնային հանրապետություն ստեղծելու գաղափարին, ապա ծառանում է գլխավոր հարցը՝ առանց հարևանների շահերը և հատկապես նրանց միջազգային կարգավիճակը հաշվի առնելու ինչպե՞ս էր լուծվելու Վրաստանի խնդիրը մանավանդ թուրքական արշավանքի պայմաններում:

Գ. Լասխիշվիլին հպարտորեն արձանագրում էր, որ Անդրկովկասում ստեղծվել են ոչ միայն անկախ կառավարություն և անկախ օրենսդիր հաստատություն, այլև հիմք է դրվել Թուրքիայի և Գերմանիայի հետ միջազգային հարաբերություններ հաստատելու գործընթացին: Այդ ամենը, նրա կարծիքով, անկախ պետության բաղկացուցիչներ են: Նա նույնպես ոգևորված նշում էր. «Մենք փաստորեն իրականացրել ենք մեր անկախությունը, և մեզ միայն մնում է պաշտպանել այդ անկախությունը մեծ վտանգից անարխիստական հյուսիսից ու մեզ վրա արշավող հարավից»³: Կեղծիքն ու հակասությունը միափոխվում էին հարցադրման մեջ. «միջազգային հարաբերություններ» հորջորջվող հասկացությունը ինչպե՞ս կարող էր տեղավորվել հարավից, այսինքն՝ Թուրքիայից եկող «մեծ վտանգի» սահմաններում, և որ առա-

¹ Նույն տեղում, էջ 35:

² Նույն տեղում, էջ 36:

³ Նույն տեղում:

վել կարևոր էր՝ ո՞ր ժողովուրդն ու ուժերն էին պաշտպանելու այդ «միասնական», ժողովրդավարական երկրամասը:

Սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկ պատգամավոր Ռ. Արսենիձեն իր հերթին ցավ էր հայտնում, որ «շատ դժվար է մեկ հարվածով կտրել իրենց կուսակցության անվան մեկ հատվածը», այսինքն՝ Ռուսաստան բառը: Նա իր կուսակցության խմբակցության համար կատարված փաստ էր համարում Ռուսաստանից անջատվելը¹: Հարց է առաջանում՝ ո՞ր մնաց կուսակցական կարգապահությունը, ինչպե՞ս կարող էին վրաց մենշևիկներն առանց իրենց կուսակցության ղեկավար մարմնի որոշման միակողմանիորեն դուրս գալ, անջատվել այն երկրից, որտեղ գտնվում էին այդ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն, առաջատար գործիչները, որոնք, ի դեպ, անմնացորդ պայքարում էին այդ նույն ատելի բոլշևիզմի դեմ: Ընդգծենք, որ այս նիստում լռում էին Ն. Ժորդանիան, Ե. Գեգեչկորին ու վրացական մենշևիզմի հայր Ի. Օերեթելին: Չէ՛ որ հենց նրանք պետք է աջակցեին համառուսաստանյան մենշևիզմին և միասնական պայքարով հաղթահարեին ընդհանուր վտանգը և ոչ թե Թուրքիայի հետ մերձենալով՝ լքեին իրենց «դաշնակցին»: Մեր կարծիքով, կարելի է փաստել, որ այս նիստում վրաց մենշևիկներն անուղղակիորեն կասեցնում էին իրենց գործունեությունը, չնայած «ռուսական դեմոկրատիա» բառակապակցությունը դեռևս միառժամանակ կօգտագործվեր նրանց կողմից, և ինչպես Ռ. Արսենիձեն էր հույս հայտնում՝ «ռուսական դեմոկրատիան կհասկանա անջատվելու մեր քայլը»²:

Անդրադառնանք մուսուլման պատգամավորների կարծիքներին. Գ. Ռասուլ-Ջադեի մոտեցման կենտրոնում ևս «հյուսիսային իմպերալիզմի» և թուրքական արշավանքի միջև անօգնական Անդրկովկասի անելանելի կացությունն էր, և փրկության միակ ելքը նա համարում էր անկախության հայտարարումը:

«Իթթիհադի»-ի ներկայացուցիչ Մուհամեդբեկովը, որը, հավանություն տալով անկախության գաղափարին, այդ պահին արդեն փորձում էր պանթուրքիստական հեռահար խնդիրներ լուծել, հիմնավորում էր Դադստանի պարտադիր ընդգրկումը անկախ Անդրկովկասի կազմում³:

Ա.-ա. Շեյխ-Ուլ-Իսլամովը ընդգծում էր, որ պատմական ակտի հռչակումը իրականացվում է օբյեկտիվ նախադրյալների բերումով: Դրանց թվում նա առանձնացնում էր ուժգնացող կենտրոնախույս ուժերի ակտիվացումը և որպես լավագույն օրինակ վկայակոչելով Մալոռոսիայի (Ուկրաինա) անջատումը Ռուսաստանից՝ գտնում էր նույնիսկ, որ անկախացման հարցում Անդրկովկասն ուշացել է⁴:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43:

² Նույն տեղում, էջ 44:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 39:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 41:

Հայազգի պատգամավորներից ելույթներով հանդես եկան երեքը, որոնցից Հ. Քաջագունին և Ալ. Խատիսյանը կողմ արտահայտվեցին անկախությանը, իսկ Էսեռ Լ. Թումանյանը դարձավ այս նիստի առանցքային ընդդիմախոսը՝ առաջ անցնելով կադետ Յու. Մեմյոնովից:

Քաջագունին մենշևիկ Լորդ-Կիպանիձեի՝ բուն ծափերով ընդունված ելույթից հետո հայտարարեց. «Քաղաքացիներ, Մեյմի անդամներ: Դաշնակցություն խմբակցությունը, լիարժեք հստակությամբ գիտակցելով այն մեծ պատասխանատվությունը, որն իր վրա է վերցնում այս պատմական պահին, միանում է անդրկովկասյան պետության ինքնուրույնության հռչակմանը»¹: Կարող ենք նկատել, որ նա «անկախություն» բառի փոխարեն օգտագործում է «ինքնուրույնություն»՝ ավելի ցածր կարգավիճակի եզրույթը:

Ապրիլի 11 (24)-ի «Հորիզոնի» խմբագրականում այդ պատմական նիստը որակվում էր որպես «հուղարկավորություն, թաղում» և «ծննդաբերության երկունք», նշվում էր, որ «դեմոկրատիան փորում է իր գերեզմանը», իսկ «երբ մեզ ուժով անջատեն Ռուսաստանից, մեր վերքից դուրս կծորա մեր ամբողջ արյունը»: Ցավալիին այն էր, որ, մեջ բերելով Քաջագունու վերը նշված խոսքերը, «Հորիզոնը» ևս փաստում էր. «Մենք էլ այսօր ուրիշ խօսք չունենք ասելու»²:

Մի քանի օր անց անկախության հռչակման ակտին իր խմբագրականը նվիրեց Ս. Վրացյանը: Նա այդ որոշումը որակում էր որպես «պատմական անհրաժեշտություն» և այն հիմնավորում հետևյալ կերպ. «Մենք ոչ միայն պաշտպանութիւն չգտանք կենտրոնի կողմից այն անհաւասար պայքարի մէջ, որ մղում է մինչեւ այսօր արտաքին թշնամու դէմ, այլեւ ստացանք Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, դուրելով կատարված փաստի առաջ: Մենք կորցրինք մեծ պետութեան բոլոր առաւելութիւնները և, մյուս կողմից՝ ձեռք չբերինք և փոքր պետութեան համեստ միջոցները և ապահովութիւնը: Ստեղծվեց մի անտերութիւն, այսպէս ասած, անպետութիւն ... անհրաժեշտ է ստեղծել իրաւական կացութիւն»³:

Նա ինչ-որ տեղ արդարանում էր նաև, որ «ռուսական մեծ դեմոկրատիան ոչ մի հիմք չունի մեզ դատապարտելու: Մենք վատութիւն չարինք. չդաւաճանեցինք հեղափոխութեան սկզբունքներին: Մօտիկ ապագան ցոյց կտայ, թե որքան հիմնաւոր են եղել Անդրկովկասեան դեմոկրատիայի ենթադրութիւնները: Մի բան սակայն պարզ է. հեռանկարները չեն կարող լինել աւելի վատ, քան պէտք է լինէին ներկա անորոշ, անհոյս կացութեան հարատւելու դեպքում»⁴:

Վրացյանն ու Խատիսյանը բարձր են գնահատել Քաջագունու հակիրճ,

¹ Նույն տեղում:

² «Հորիզոն», 1918, 11 (24) ապրիլ, թիվ 76:

³ Նույն տեղում, 14 (27) ապրիլ, թիվ 79:

⁴ Նույն տեղում:

զուսպ և, իրենց կարծիքով, տարողունակ ելույթը: Այդ կապակցությամբ փորձենք վեր հանել հենց իր՝ Քաջագունու մտորումները, Անդրկովկասի անկախության հռչակման պատճառներին առնչվող նրա պատկերացումները:

Ինչպես և Խատիսյանը, նա ևս կարծում էր, որ Մեյմի վրաց մենշևիկների շրջանում կար երկու հոսանք, որոնք ունեին երկու տարբեր կողմնորոշումներ՝ ռուսական ու գերմանա-թուրքական: Առաջինները չէին ցանկանում կտրվել թե անջատվել Ռուսաստանից, Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը համարում էին անընդունելի և կարծում, որ ծանր հաշտության համեմատությամբ այն չարյաց փոքրագույնն է: Երկրորդ հոսանքը դեմ էր Ռուսաստանին, ռուսական վտանգը Վրաստանի անկախության համար համարում էր ավելի մեծ, քան թուրքականը և պատրաստ էր դիմելու ամենամեծ զիջումների՝ հանուն Թուրքիայի հետ փոխըմբռնում հաստատելու: Այլ կերպ ասած՝ հույս ուներ, թե Հայաստանի հաշվին կհաջողվի Վրաստանի համար փրկել եթե ոչ ամբողջ Աջարիան, ապա գեթ Բաթումը:

Մեյմի դաշնակցական խմբակցությունը ո՛չ ուզում էր անջատվել Ռուսաստանից, ո՛չ էլ բարեկամության նվազագույն ակնկալիքներ ուներ թուրքերից: Քաջագունին վկայում է, որ հակառակ իր գեկուցման՝ Ալեքսանդրապոլի ապրիլյան հայտնի խորհրդակցությունը վճռեց մերժել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը և շարունակել պատերազմը: «Բայց իրականացնել այդ որոշումը, – նշում էր նա, – չէր տրած մեզ, որովհետեւ մենք չէինք դրութեան տերը, ոչ իսկ մեր սեփական բախտի տերը»¹: Հետևում է նրա գլխավոր եզրահանգումը. «Հեշտ սրտով չէր, որ մենք արինք այդ. բայց չանել չէինք կարող: Եթե հակառակ արտայայտեինք, Անդրկովկասեան դաշնակցական (դաշնային – Վ.Մ.) Հանրապետութիւնը իսկոյն պիտի քանդուէր, վրացիներն ու ադրբեյջանցիներն իսկոյն պիտի հաշուէին թուրքերի հետ ու թողնէին մեզ մենակ երես առ երես Վէհիպ փաշայի բանակի դէմ – մենակ, որովհետեւ Ռուսաստանը (ոչ բոլշեւիկեանը, ոչ հակաբոլշեւիկեանը) այն ժամին չէր կարող հասնել օգնութեան, եթե նոյնիսկ կամենար: Ոչ միայն մենակ, այլ նաեւ թիկունքից մեծապէս վտանգւած, որովհետեւ պարզ էր, որ թուրքերի հետ միասին մեզ պիտի զարնէին նաեւ ազրբեյջանցիները (ո՞վ գիտէ, գուցէ եւ վրացիները՝ Ախալքալաքը, Լօռին ու Փամբակը ամբողջովին գրաւելու համար):

Մենք ամենքից աւելի կարիք ունէինք Անդրկովկասեան դաշնակցութեան, չէինք ուզում որ նա քանդուի, իսկ եթէ քանդուելու է որքան կարելի է ուշ քանդուի: Ահա թէ ինչու հարկադրուած էինք հետեւելու մեր դաշնակից-դրացիների քայլերին»²:

Հիմնականում բաժանում ենք նրա մտտեցումը, սակայն երկու վերապահումով.

¹ Քաջագունի Յուլի., Հ.Յ. Դաշնակցութիւնն անելիք չունի այլ եւս, Վիեննա, 1923, էջ 27-28:

² Եւսկն տեղում:

ա) իրադարձությունները շատ արագ ապացուցեցին, որ հայությունը և Դաշնակցությունը բոլոր դեպքերում մենակ մնացին Վեհիբ փաշայի բանակի դեմ, այնպես որ դաշնային հանրապետությանը չմիանալու փաստը ոչինչ չէր փոխի: Տարբերությունը կլիներ այն, որ հայկական զինուժը ստիպված կլիներ իր «մայիսյան հերոսամարտը» մղել ոչ թե Արարատյան դաշտում, այլ Կարսի և Ալեքսանդրապոլի մատույցներում, մանավանդ որ Քաջազունին ևս կարծում էր, որ «հայերը ամենից աւելի շահագրգռւած էին զենքով կանգնեցնելու թուրքերի արշաւանքը, որովհետեւ գիտէին, որ ամենից աւելի տուժողը (թերեւս միակ տուժողը) իրանք են լինելու եւ որովհետեւ դեռ յոյս ունէին ռազմական յաջողութեան վրայ»¹:

բ) Ակնհայտ է, որ Քաջազունին ևս իր աղմկահարույց աշխատության մեջ չի փորձել քաղաքական այդ հորձանուտում գոնե այլընտրանք տեսնել կամ առնվազն հպանցիկ անդրադառնալ դրան: Ինչպես մեզ է թվում, այլընտրանքն ու օգնությունը, ի դեմս Ստ. Շահումյան – Դաշնակցություն կարճատև համագործակցության, 1918 թ. ապրիլին կարող էին կանխել հետագա բոլոր արհավիրքները: Հասկանալի է, որ անկախություն հռչակելու հնարավորությունը բացառված կլիներ, սակայն կպահպանվեր հայկական գործոնի դերը, և չէր հնչի Քաջազունու հուսահատ եզրահանգումը՝ «մենք չէինք դրութեան տէրը»:

Ավելին, այս տեսակետի օգտին է վկայում այն փաստը, որ նույն նիստում տեղի ունեցան սպասված բախումն ու առճակատումը վրաց-թաթարական դաշինքի հետ, երբ պարզվեց, որ Կարսը խայտառակ դավաճանությամբ հանձնվել է թուրքերին, ինչպես նաև այն, որ 1918 թ. հուլիսից դաշնակցությունը Բաքվի հայանպաստ իշխանությունը փրկելու վերջին ճիգն էր գործադրել:

«Հորիզոնը», մեջբերելով Թիֆլիսի «Единение» անկուսակցական թերթի հաղորդումը, թե «արդեօք Լենինը մտադիր չէ օգնելու Անդրկովկասին թուրքերի դեմ վարած պատերազմում», հրամցնում էր խորհրդային պատվիրականության ղեկավար Իոֆֆեի առաջարկը՝ օգնության դիմաց Բրեստ-Լիտովսկի պայմաններն ընդունելու վերաբերյալ: Ավելին, դաշնակցության գլխավոր լրագիրը հայտնում էր, որ Բաքվի բոլշևիկները խոստացել են օգնել Անդրկովկասին, եթե վերջինս ընդունի ժողկոմխորհի իշխանությունը: Նույն համարը հայտնում էր նաև, որ «Մոսկվայից եկողները պատմում են, որ այժմ Մոսկվայում բոլշևիկների վերաբերմունքը դեպի հայերը լավ է»²:

Այժմ քննարկենք Լ. Թումանյանի և Յու. Մեմյոնովի հակադիր կարծիքները: Թումանյանը նախ նշում է, որ ինքն արտահայտում է սոցիալիստ-հեղափոխականների խմբակցության այն հատվածի դիրքորոշումը, որը այս պա-

¹ Նույն տեղում, էջ 27:

² «Հորիզոն», 1918, 24 (11) ապրիլի, թիվ 76:

հին դեմ է անկախացմանը: Նրա հարցադրումները վերաբերում էին հիմնականում երկու խնդրի. Առաջինը՝ անկախության նկատմամբ Անդրկովկասի ժողովուրդների կամքի արտահայտմանը, իսկ երկրորդը՝ թուրքական կողմնորոշմանը կամ ավելի ստույգ՝ թուրքական հպատակության հիմնահարցերին:

Թումանյանը չէր ընդունում, որ Անդրկովկասի անկախության հռչակումը երկրամասի ժողովուրդների կամքի դրսևորում է, և հարցնում էր ներկաներին, թե ինչու իշխանությունը այդ ժողովուրդներին չի դիմում հարցով, թե արդյոք ք նրանք ցանկանում են այդ անկախությունը, ինչո՞ւ այդ ժողովուրդները չարտահայտվեցին Մահմանադիր ժողովի ընտրությունների պահին, ինչո՞ւ չի կարելի հանրաքվե անցկացնել¹:

Քաղաքական կողմնորոշման հարցում Թումանյանը գտնում էր, որ եթե «այժմ առաջ է եկել անջատման, անկախության, ինքնուրույնության մասին այդ գաղափարը, ապա պետք է ազնվորեն ընդունել, որ այն բխում է թուրքական իմպերալիստներից. եթե դա այդպես չէ, ապա ես ձեզ հարցնում եմ, թե Մահմանադիր ժողովի ընտրությունների ժամանակ քաղաքական կուսակցություններից ո՞րն էր իր կարգախոսն ընտրել Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից: Այդպիսի կուսակցություն չի եղել, քաղաքացիներ, Սեյմի անդամներ»²: Իսկապես, «Հորիզոնը» ապրիլի 12-ին խոստովանում էր, որ հասարակությունը բավականաչափ նախապատրաստված չէր քաղաքական այդ մեծ քայլն ըմբռնելու և դրան ընդառաջելու, որովհետև անդրկովկասյան ժողովուրդների ժողովրդավարությունը, երկար տարիներ պայքարելով ռուսական միապետության դեմ, «այնուամենայնիվ իր դրոշակի վրա երբեք չի գրել պետական անկախության նշանաբանը: Նա ձգտել է մերթ տեղական լայն ինքնավարության, մերթ քաղաքական ավտոնոմիայի և վերջապես ժողովրդականացրել է ռամկավար ֆեդերացիայի գաղափարը Ռուսաստանի պետական պայմաններում»:

Քաղաքական կողմնորոշման փոփոխման կապակցությամբ «Հորիզոնը» իր համերաշխությունն էր հայտնում վրացական ս. -դ. օրգան «Էրթոբայի» այն եզրահանգմանը, թե «ընդհանրապես բոլոր փոքր ազգերը այժմյան համաշխարհային փոթորիկի մեջ ստիպված են իրենց օրիենտացիան փոխել և այն ուժն ընդունել, որն իրեն մոտ է գալիս»³: Միաժամանակ թերթը գովելի, բայց ոչ հեռատես վերապահում էր անում, թե «մենք նոր օրիենտացիան առանց կովի չենք ընդունի, կկովենք մինչև այն ժամանակ, երբ մի գորեղ ու կուլտուրական պետություն պաշտպան կհանդիսանա մեր օրիենտացիայի ու նրա ապահովության երաշխավորությունը կտա մեզ»⁴: Այս դեպքում «կուլտուրա-

¹ Տե՛ս Յակ. Շեյմ, Յակ. 22-օր, շ. 14:

² Նույն տեղում:

³ «Հորիզոն», 1918, 24 (11) ապրիլի, թիվ 76:

⁴ Նույն տեղում:

կան» պետությունը, իհարկե, բոլշևիկյան Ռուսաստանը չէր, այլ Գերմանիան:

Վրացական ազգայնականների «Սաքարթվելոն» փորձում էր այդ որոշման սթափ գնահատականը տալ և հիմնավորել Թուրքիայի դիրքորոշումը. «Ինչպես Կ. Պոլսի կառավարության ապրիլի 10-ի (նոր տոմար) գրությունից երևում է, ինքը՝ Թուրքիան է պահանջում Անդրկովկասի անկախությունը, որպես հաշտության բանակցությունները վարելու անխուսափելի պայման: Անկախ Անդրկովկասը ամենալավ պատնեշը կլինի Թուրքիայի կայսրության համար՝ ռուսական իմպերալիզմից պաշտպանվելու համար: Իր կողմից էլ Անդրկովկասում հիմնվող նոր պետությունը երկյուղալի չի լինի Թուրքիայի ամբողջության համար, թե ցեղային ու կրոնական և թե զինվորական տեսակետից»¹:

Սեյմի անդամ կադետ Յու. Սեմյոնովի հարցադրումները հիմնականում դատապարտող, մերկացնող բնույթի էին: Նրա կարծիքով, չառաջադրվեցին անկախության օգտին արված լուրջ կովաններ: Նա հիշում էր, թե 1916 թ. Մոսկվայում կայացած Համառուսաստանյան քաղաքների միության համագումարում Կովկասյան բաժանմունքն առաջին անգամ ներկայացնող լիագոր Խատիայանն ինչպես է ասել, որ «եթե մեզ, Անդրկովկասն ուժով պոկեն Ռուսաստանից, ապա բացված վերքից կհորդա մեր ամբողջ արյունը»²: Յու. Սեմյոնովը նշում էր, որ այդ նույն տրամադրությունն ինքը զգացել է նաև Սեյմի փետրվարի 21-ի նիստում, երբ առաջին անգամ քննարկվում էր Անդրկովկասի անկախության հարցը:

Ուշագրավ է, որ խոսելով այն մասին, թե հնչած բոլոր պատճառաբանություններին ներկաներից և ոչ մեկը հավատ չի ընծայում, Յու. Սեմյոնովը ինչոր առումով միամտորեն հավաստիացնում էր, որ բոլորին դա ստիպում է անել Մուսավաթի խմբակցությունը, և ավելացնում. «Մեկ շաբաթ առաջ, երբ այստեղ լուծվում էին պատերազմի ու խաղաղության, Տրապիզոնի պատվիրակությունը ետ կանչելու հարցերը, կար մի հատված, որն ասաց, թե «մենք այդ Անդրկովկասը չենք պաշտպանի», «մենք թուրքերի դեմ չենք կռվի»: Եվ դուք, որ մեկ շաբաթ առաջ խոսում էիք ռուսական կողմնորոշումից, հիմա ընտրում եք թուրքականը: Եվ երբ ասում եք, թե Անդրկովկասի անկախությունն անդրկովկասյան կողմնորոշումն է, կողմնորոշում է իր համար, դա ճիշտ չէ, դա թուրքական կողմնորոշում է: Եթե դա իրոք լիներ ներսից բխող ինքնորոշման ակտ, դուք վաղուց կանկախանայիք»³:

Մեր կարծիքով, անվիճելի էր նաև Յու. Սեմյոնովի փաստարկն առ այն, որ «այդ մեծ ակտից հետո, ինչպիսին է անկախության հռչակումը, բոլոր մյուս ակտերը փոքր կլինեին, և դուք համաձայն կլինեք դրանց հետ և կդառ-

¹ Նույն տեղում, 25 (12) ապրիլի, թիվ 77:

² Зак. Сейм, за с. 22-ое, с. 16:

³ Նույն տեղում, էջ 18:

նաք կենտրոնական տերությունների դաշնակիցները»¹: Նա հեռատեսորեն ակնարկում էր, որ երկրորդ կարևոր ակտը կհանգեր Թուրքիայի հետ բանակցություններում ընդգրկվելուն ու դրանց արդյունքում կնքված ստորագուցիչ պայմանագրին: Ապա հետևում է նրա գլխավոր հարց-կշտամբանքը. «Եթե հիմա չէք կարողանում հաղթահարել ձեր տարանջատվածությունը, հետո ի՞նչ եք անելու»²: Յու. Մեյրնոփը իրավացի էր, որ Քառյակ դաշինքին անդամակցելով՝ անկախ Անդրկովկասը փաստորեն շարունակելու էր ընթացք տալ վերջինիս գերմանա-թուրքական նկրտումներին երկրամասում: Ավելին, նա կարծում էր, որ անկախանալով և ինքնորոշման սկզբունքից ելնելով, երկրամասի կառավարությունը պետք է ճանաչի նաև Բաքվի ինքնորոշումը: Մա, իհարկե, ծայրահեղական հայտարարություն էր, քանի որ Բաքուն չէր ինքնորոշվել, այլ ապրիլից այստեղ հաստատվել էր խորհրդային իշխանություն:

Այնուհետև, ըստ ծրագրված սցենարի, նախագահ Չխենկելին հայտարարում է, որ ելույթները սպառվել են, և առաջարկության համար ձայնը տալիս է նիստը բացող Դ. Օնիաշվիլին:

Վերջինս պարզապես հայտարարում է նախապես մշակված բանաձևը. «Անդրկովկասյան Սեյմը որոշեց. Անդրկովկասը հռչակել անկախ ժողովրդավարական, դաշնային հանրապետություն»: Քվեարկությամբ բանաձևը ձայների մեծամասնությամբ ընդունվում է³: Կողմ են քվեարկում ա.-դ. մենշևիկների, վրացական էսեռների, դաշնակցության և մուսավաթի խմբակցությունները: Մինչև քվեարկությունը դահլիճը լքել էին մի քանի ռուս, հայ և 2-3 վրացի ա.-դ. մենշևիկներ⁴:

Ապրիլի 9 (22)-ի նիստի վերջում անդրկովկասյան հաշտության պատվիրակության հաշվետվությամբ հանդես եկավ նաև վերջինիս նախագահ Չխենկելին: Մանրամասների մեջ չխորանալով՝ մենք կներկայացնենք նրա մտորումներն ու կարծիքները անկախության հիմնահարցի համատեքստում:

Չխենկելին իր խոսքը սկսում է գլխավորից. «Երբ մենք ժամանեցինք Տրապիզոն և հարաբերության մեջ մտանք օսմանյան պատվիրակության հետ, առաջին հարցը, որ մեզ տրվեց, այն էր, թե «դուք ո՞վ եք, ի՞նչ պետություն եք դուք ձեզնից ներկայացնում, ինչպիսի՞ն է ձեր պետության կառավարման ձևը»: Մեր պատասխանը նրանց չբավարարեց: Հիմա ձևավորված Սեյմի վստահության քվեն արդեն կտա որոշակի պատասխան՝ մենք անկախ անդրկովկասյան դաշնային, ժողովրդավարական հանրապետության

¹ Նույն տեղում, էջ 20:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 56:

⁴ Տե՛ս **Аркомед С. Т.**, Материалы по истории отпадения Закавказья от России, Тифлис, 1923, с. 67:

քաղաքացիներ ենք: Չնայած մենք ասում էինք, որ բոլշևիկյան հեղաշրջումից ի վեր մեր պետությունը փաստորեն արդեն գոյություն ուներ»¹: Հենց սա էին պնդում Լ. Թումանյանն ու Յու. Սեմյոնովը՝ ընդգծելով անդրկովկասյան իշխանության ոչ իրավասու և ոչ իրավատեր լինելու հանգամանքը: Իսկապես, Կոմիսարիատը կարող էր հավակնել միայն ժամանակավոր իշխանության կարգավիճակին, ինչպիսին որ ուներ: Չխենկելին միայն հաստատում էր քննադատությունների գլխավոր բովանդակությունը, այն է՝ հարկ է հեռանալ, անջատվել Ռուսաստանից, որից հետո թուրքերի հետ հնարավոր կլինի երկխոսության մեջ մտնել:

Երկրորդ հարցադրումը վերաբերում էր Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրին. Չխենկելին հայտնում էր, որ եթե, ըստ թուրքերի, Անդրկովկասն անկախ պետություն է, ապա ինչու պաշտոնապես դա հայտնի չէ, չի եղել տերություններին ուղղված հայտարարություն, ուստի և այդ անկախությունը չի ճանաչվել: Ստացվում է, որ Անդրկովկասը Քառյակ միության ու Թուրքիայի համար Ռուսաստանի մասն է, ուստի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը պարտադրվում է: Նույնիսկ այս տրամաբանության սահմաններում Չխենկելի նրբանկատ դիվանագիտությունը ծանրակշիռ դեր չէր կարող խաղալ: Նա պատասխանում էր, որ եթե դա այդպես է, ապա ինչու է պարտադրվում Անդրկովկասյան Սեյմին ճանաչելու Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը? «Եթե մենք Ռուսաստանի մասն ենք, եթե մենք փաստացի ոչ անկախ պետություն ենք, ապա ինչու են նրանք պարտադրում մեզ ճանաչել այդ պայմանագիրը, – եզրակացնում էր Չխենկելին: – Տրապիզոնում երկու պատվիրակության գտնվելու փաստը Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը երկուսի կողմից անտեսելու ապացույց է, և Թուրքիայի հետ պայմանագիրը Անդրկովկասի անկախ պետության կողմից վավերացնելուց հետո, իհարկե, կիրականացվեն միջազգային իրավունքի բոլոր ձևականությունները»³:

Այնուհետև հետևում է թուրքական հայտնի շանտաժ-պահանջը, ըստ որի՝ բանակցությունները կարող են շարունակվել միայն այն դեպքում, եթե Սեյմը հրաժարվի այսպես կոչված սանջակների՝ Բաթումի, Կարսի, Արդահանի նկատմամբ պահանջներից, իսկ Թուրքիան պատրաստ կլինի ճանաչելու Անդրկովկասի անկախությունը⁴:

Որպես զիջում Չխենկելին այդ «վիճելի շրջաններից» առաջարկել էր Օլթիի ամբողջ շրջանը, Արդահանի օկրուգի, ինչպես նաև Կարսի մարզի կեսը և Կաղզվանի օկրուգը: Դժվար չէ նկատել, որ դրանք հայկական տարածքներն էին: Նրա արդարացումները, թե իբր ինքը պահանջել է այդ քաղաքները կապող ռազմավարական ճանապարհներից օգտվելու իրավունքը,

¹ Зак. Сейм, зас. 22-ое, с. 57:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 57-58:

³ Նույն տեղում, էջ 58:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

կոպտորեն մերժվում է օսմանյան կայսերական կառավարության վերջնագրով, որը, հենվելով իր պատվիրակության հռչակագրի վրա, պնդում էր, որ Անդրկովկասի պատվիրակությունը «ընդհանրապես պետք է հրաժարվի այդ սանջակներից և ընդունի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը»¹:

Թուրքիայի դեմ Անդրկովկասի մուսուլմանների չեղվելու հարցում Չխենկելիի ամբոխավարությունը հասնում էր լկտիության: Նա դա համարում էր միանգամայն օրինաչափ և նույն հարթության վրա զուգահեռներ անցկացնում Ռուսաստանի հանդեպ քրիստոնյա ժողովուրդների վերաբերմունքի միջև, որոնք «նման պայմաններում չէին գնա Ռուսաստանի դեմ պատերազմի»²: Հայերը՝ միգրացե, բայց հայտնի է նաև 1914 թ. թուրք-վրացական պայմանագիրը, ըստ որի՝ Վրաստանը հակառուսական ռազմական դաշինք էր կնքել: Եթե, ըստ Չխենկելիի, մուսուլմաններն այլ ելք չունեին և անդրկովկասյան պետության մեկ հիմնարար կողմն էին, ավելին՝ անհնար էին համարում Անդրկովկասի՝ ռուսական պետության մաս կազմելը, ինչպես քրիստոնյաների համար հնարավոր չէր ընդունել Թուրքիայի մասը կազմելու հնարավորության տարբերակը, այլևս ինչո՞ւ էր սկիզբ առել ընդհանրապես միասնական պետությամբ հանդես գալու գաղափարը: 1917 թ. նոյեմբերից մինչև 1918 թ. փետրվարի սկիզբը հակաբոլշևիկյան ալիքի վրա դա դեռ ընդունելի ու հասկանալի էր, սակայն 1918 թ. ապրիլին թուրքական նպատակալաց ու անզիջում առաջխաղացման պայմաններում, երբ դրվում էր հատկապես Հայաստանի վերացման ու հայ ժողովրդի բնաջնջման խնդիրը, ինչպե՞ս էր պատկերացնում մենշևիկ Չխենկելին ճակատի միասնական պաշտպանության հարցը: Այդպես էլ եղավ. մասնավորապես Ղարաքիլիսայի հերոսամարտով հայերը փրկեցին Թիֆլիսը ու վրացիներին, որոնք, ինչպես հայտնի է, խուճապահար փախչում էին Հյուսիսային Կովկաս:

Այս նիստում ևս մեկ անգամ հիմա արդեն բախտորոշ պահի դրսևորվեց վրաց-թաթարական-թուրքական դաշինքը: Փաստն այն էր, որ Չխենկելին բացահայտորեն պաշտպանում էր հենց մուսուլման եղբայրներին և ոչ թե քրիստոնյա դարավոր բարեկամներին: Չէ՞ որ հայերի պատմական տարածքների հաշվին էր իրականանալու վրացական ենթադրյալ «մեծ հաշտությունը» Թուրքիայի հետ, հարևանի տարածքների հաշվին էր նա անկախություն քարոզում և միասնություն գովերգում: Գիտակցելով այդ ամենը՝ Ս. Վրացյանը այդ «խուժանավարությունը» բացատրում էր Կովկասի մուսուլմանների տեսակարար կշռի բարձրացումով, որոնց «չխենկելիները քծնում ու սիրաշահում էին»³:

Այսպիսով, ամփոփելով անկախության վերաբերյալ արտահայտված կողմ և դեմ ելույթները, կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացությունների.

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1995, էջ 109:

ա) վերջնականապես բացահայտվում էր հոկտեմբերյան հեղաշրջմանը հաջորդած վեց ամիսների գլխավոր քաղաքական հակասությունը. մի կողմից՝ լիովին պարզ էր, որ այդ հեղաշրջման պատճառով հակահեղափոխական, հակաժողովրդավարական, ինչպես նաև ռուսական պետության համատեքստում և ռուսական հակապետական քաղաքականության կիրառումը երկրամասն իրականում հեռացնում էր խորհրդայնացված Ռուսաստանից, անջատողականության և անկախության ձեռքբերման քաղաքական պարարտ դաշտ ստեղծում: Այս հարցում Անդրկովկասը ռուսական նախկին բազմազգ կայսրության՝ բացառություն կազմող միակ տարածաշրջանը չէր: Սակայն մյուս կողմից էական հակասություն կար վրացական-մուսուլմանական թևի այն հարցադրման մեջ, թե Անդրկովկասը այժմ գործ ուներ «ռեակցիոն Ռուսաստանի» հետ: Հասկանալի է, որ նրանք նկատի ունեին բոլշևիկյան վարչակարգը, բայց դրանով իսկ նրանք միաժամանակ հմտորեն խուսափում էին պետականամետ Ռուսաստանի, ասենք՝ գեներալ Ա. Դենիկինի և այլոց ծավալած շարժումից, ինչն անուղղակիորեն և հասկանալի կերպով պաշտպանում էր կադետ Յու. Մեմյոնովը և անուղղակի կերպով՝ անգամ էսէռ Թումանյանը: Հայտնի է, որ «Միացյալ, անբաժան Ռուսաստան» կարգախոսի պայմաններում Անդրկովկասի ժողովուրդները առանձին-առանձին և առավելապես միասնական երկրամասային պետության կազմում երբեք ձեռք չէին բերի իրենց երազած անկախությունը, տվյալ դեպքում՝ Ռուսաստանից անջատումը: Միաժամանակ ի տարբերություն ապագա Վրաստանի ու Ադրբեջանի հանրապետությունների, որոնց Ա. Դենիկինը մութ ու անորոշ ճակատագիր էր խոստանում, ինքնավար և Մեծ Հայաստանը ռուսական պետության մեջ գտնելու էր իր պատվավոր և պաշտպանված տեղը:

Ի. Շախդինը վկայում է, որ Դաշնակցության և Կամավորական բանակի հրամանատարության միջև գոյություն ուներ ռազմական գաղտնի համաձայնություն, և որ եվրոպական պատվիրակության ռուսական առաքելության կազմում Դաշնակցություն կուսակցությունը 1918 թ. հունվարի 30-ին Ա. Դենիկինի մոտ էր գործուղել Մ. Արզումանյանին: Ավելի ուշ Լ. Կոլչակի դիրեկտորիան Հայաստանի Հանրապետության կողմից ճանաչվել էր որպես «Համառուսաստանյան իշխանություն», որտեղ Հայաստանը պաշտոնապես ներկայացնում էր Տ. Չամոյանը¹:

բ) Չնայած Քաջագունիի կարճ, զուսպ հայտարարությանը, միննույնն է, Դաշնակցության Մեմի խմբակցությունը ոգևորությամբ չէր դիմում այդ քայլին, ինչի մասին իրենց հուշերում վկայում են նաև Վրացյանը և Խատիայանը:

¹ Се́у Шахдин И., Дашнакцүтюн на службе Русской белогвардейщины и Английского командования на Кавказе, Тифлис, 1931, с. 6.

«Ուրիշ ճանապարհ չկար. իսկական սգի մեջ էին հայերը: Միրտ չկար խոսելու»¹, – նշում էր Վրացյանը:

Խատիսյանը «թուրքերուն դիմաց մինակ չմնալու» հանգամանքով էր բացատրում վրացիների հետ համերաշխության պահպանումը՝ անտեսելով ներքին գլխավոր հակառակորդներին՝ թաթար-մուսուլմաններին: Ոչ միայն վիճելի, այլ պարզապես անընդունելի էր Արևմտյան Հայաստանը կորցնելուց, Չխենկելիի կողմից Կարսի բացահայտ «դավաճանական հանձնումից» հետո Խատիսյանի մեկնաբանությունը, թե «պատերազմի ամբողջ պատասխանատու թուրքերուն հետ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը իր վրայ չէր կրնար վերցնել իսկ այդպէս պիտի ըլլար, եթէ ան գործէր հակառակ վրացիներու»²: Թերևս դա նկատի ուներ նաև Վրացյանը, երբ նշում էր, թե «ուրիշ ճանապարհ չկար»: Վիճելի է այն, որ խնայելով վրացիներին՝ Վրացյանը հարվածի թիրախ էր ընտրում մուսավաթական խմբակցությանը՝ այս հարցում կրկնելով և հետևելով կադետ Սեմյոնովին: «Չէ՞ որ իրականանում էր իրենց նվիրական տենչը, – գրում էր Վրացյանը, – մի քայլ դեպի Ռուսաստանի քայքայումը, մի քայլ դեպի «թուրք ազգերի դաշնակցությունը»՝ Ղրիմից Վոլգա, Վոլգայից Թուրքեստան և Թուրքեստանից Անատոլիա»³: Մեր կարծիքով, կարիք չկա նորից կրկնելու, որ այս բեմականացման վարագույրի ետևում կանգնած էին հենց վրաց մենջևիկ առաջնորդները, որոնք գիտակցաբար չբարձրացան ամբիոն, քանի որ «Մավրը իր գործն արդեն արել էր»:

Անհասկանալի է նաև Քաջագունու մեկնաբանությունը. «Մա անջատում չէր Ռուսաստանից, այլ մի փաստային դրութիւն, որ՝ ենթադրում էր՝ պիտի ունենար ժամանակաւոր բնույթ միայն: Միջազգային տեսակետից, Անդրկովկասը շարունակում էր մնալ Ռուսաստանի անբաժան մաս»⁴: Հարց է առաջանում, թե ո՞ր Ռուսաստանի և կամ ինչո՞ւմ էր անջատման ժամանակավոր բնույթը. Ռուսաստանում իբր կվերականգնվեր օրինական իշխանությունը, ինչն այդ պահին գոնե ժամանակավրեպ կանխատեսում կարող էր լինել, և կամ՝ նկատի ուներ Թուրքիայի հետ բանակցությունների գործընթացը, որը բոլոր դեպքերում Ռուսաստանին չէր վերադարձնելու Անդրկովկասը մանավանդ Բրեստի հաշտությունից հետո:

գ) Անկախացման գործընթացի արագացմանը նպաստում էին հիմնականում երկու գործոն, որոնք միաժամանակ հոկտեմբերյան հեղաշրջման արդյունքն են: Առաջինը՝ Բրեստ-Լիտովսկի համատեքստում ընթացող Կոմիսարիատի, իսկ այնուհետև Սեյմի ու թուրքական պատվիրակության միջև ընթացող Տրապիզոնի բանակցություններն էին, որոնց նպատակը Անդրկով-

¹ Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 109:

² Խատիսյան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պեյրութ, 1968, էջ 54-55:

³ Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 109:

⁴ Քաջագունի Յովհ., նշվ. աշխ., էջ 23:

կասը Ռուսաստանից անջատելն էր և տարածքային նվաճումները: Փոխարենը Թուրքիան Սեյմի պատվիրակությանը խոստանում էր անկախություն: Կարևոր է այն հանգամանքը, որ անգամ Տրապիզոնի բանակցությունների ձախողումից հետո վրացական ազգայնականության «Չխենկելիի թևը» Թուրքիայի հետ բանակցային գործընթացի հաջողության գրավականը ի դեմս Անդրկովկասի տեսնում էր անկախության հռչակումը, այլ խոսքերով՝ պետականության ինստիտուտի կայացումը: Ինչպես պարզվում է նրա ելույթից, Թուրքիան Անդրկովկասից հենց դա էր պահանջում:

Երկրորդը՝ Անդրկովկասը խորհրդայնացումից զերծ պահելու խնդիրն էր: Հարկ է նշել, որ Մո. Շահումյանի ծրագրի ձախողումից հետո այս հարցն այլևս օրակարգային չէր կարելի համարել, չնայած Բաքվի կոմունան շարունակում էր սարսափեցնել վրացական-թաթարական դաշինքին: Այս առումով միանգամայն տեղին ու հիմնավոր էին կադետ Յու. Սեմյոնովի կանխատեսումները թուրքերի հետ միասին Բաքուն գրավելու վերաբերյալ: Այս պարագայում «խորհրդայնացման վտանգը» առավելապես առիթ էր Թուրքիայի աջակցությամբ «ռեակցիոն Ռուսաստանից» ազատագրվելու հարցում:

Այսպիսով, 1918 թ. ապրիլի 9 (22)-ին Անդրկովկասյան Սեյմը հռչակեց Անդրկովկասի անկախ պետությունը: Ե. Գեգեչկորիի կաբինետը փաստորեն հրաժարական տվեց*: Հարկ է նաև նշել, որ այդ վճռական քայլն ուղեկցվում էր տագնապալի լուրերով, ինչը վկայում էր, որ գոնե երկրամասի քաղաքական կենտրոնում՝ Թիֆլիսում, սպասվում էին հակակառավարական ելույթներ:

Ըստ հայ մենշևիկ Գ. Ղարաջյանի (Արկումեդ)՝ իշխանության ղեկավարության խնդիրը քննարկվել էր ավելի վաղ՝ ապրիլի 7-ի երեկոյան, ՌՄԴԲԿ մարզային ու Թիֆլիսի միացյալ նիստում: «Դուք յանձնեցիք և ոչ այլ ոք՝ Բաթումը տաճիկներին», – բացականչել է Ն. Ժորդանիան, դիմելով Չխենկելիին¹: Ժողովը ձայների մեծամասնությամբ ձախողել էր վարչապետի պաշտոնում Չխենկելիի թեկնածությունը: Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 8-ին, վրաց մենշևիկներից Չխենկելին, Ն. Ռամիշվիլին, Գվարչելաձեն ազգային գործիչների հետ հարցն անօրինաբար տեղափոխում են վրացական ազգային խորհուրդ, որն ընդունում է Անդրկովկասի անկախության և իշխանությունը Չխենկելիին փոխանցելու մասին որոշումը:

Ապրիլի 9-ին՝ ժամը 10-ին, Ն. Ռամիշվիլին հրավիրում է երկրամասային կոմիտեի արտակարգ նիստ՝ ապրիլի 7-ի միացյալ նիստի մերժված օրակարգը քննարկելու նպատակով²: Գ. Ղարաջյանին զարմացրել էր այն հան-

* Մարտի 17 (29)-ին կաբինետը մեկնել էր Քուբայիս՝ նախագահական պարտականությունները հանձնելով Ն. Ռամիշվիլիին, իսկ զինվորականը՝ գեներալ Օդիշելիձեին: Տե՛ս «Հորիզոն», 1918, 20 մարտի (2 ապրիլի), թիվ 59:

¹ **Ղարաջյան Գ.**, Անդրկովկասի քաղաքական կյանքը, Թիֆլիս, 1918, էջ 39:

² Տե՛ս **Аркомед С. Т.**, նշվ. աշխ., էջ 66:

զամանքը, որ նախորդ նիստում Չիսենկելիի թեկնածությունը վճռականորեն մերժող Ն. Ժորդանիան այժմ պաշտպանում էր նրան: Ի՞նչ էր փոխվել երկու օրում*։ Գ. Ղարաջյանը դա բացատրում էր այն բանով, որ Ն. Ժորդանիան՝ որպես ազգային խորհրդի նախագահ, «կույզնաց ազնվական-բուրժուական այդ հավաքության անդրկուլիսյան խաղերին»: Որպես կուսակից-մենչնիկ՝ Գ. Ղարաջյանն ամեն կերպ փորձում էր պաշտպանել Ն. Ժորդանիային. կարծում էր, թե այդ «ազնվականները» «գրավել, մոլորեցրել են նրան»¹: Կարող ենք ենթադրել, որ այդ երկու օրվա ընթացքում Չիսենկելին պայմանավորվածություններ ձեռք բերեց Վեհիբ փաշայի հետ մասնավորապես Կարսը հանձնելու վերաբերյալ: Այդ էր վկայում նաև իրադարձությունների անմիջական մասնակից Ալ. Խատիսյանը, որը միայն օրերի հարցում էր թերևս սխալվում. ամեն ինչ սկսվել էր ավելի վաղ՝ ոչ թե ապրիլի 10-ից, այլ 7-ից:

Ալ. Խատիսյանի մեկնաբանությամբ՝ «երբ Մեյմը որոշեց յայտարարել Անդրկուլկասեան հանրապետութեան անկախութիւնը եւ վերսկսիլ հաշտութեան բանակցութիւնները թուրքերու հետ, Գեգեչկորիի դահլիճը նկատեց այդ որոշումը իբր անվստահութեան արտայայտութիւն իր քաղաքականութեան եւ հեռացաւ քաղաքական բեմէն»²: Ապրիլի 10-ին նրա այն հարցին, թե նոր կառավարության բացակայության պայմաններում ինչու է վերջինս հրաժարական տալիս, Գեգեչկորիին պատասխանում է, որ Մեյմի որոշումից հետո այլև չկա հին կառավարություն³:

Ալ. Խատիսյանի կարծիքով ապրիլի 7-13-ի ընթացքում տեղի ունեցան չորս կարևոր իրադարձություններ. ապրիլի 9-ին Կարսը հանձնվեց թուրքերին, նույն օրը Մեյմը հռչակեց իր անկախությունը Ռուսաստանից, ապրիլի 13-ին Մեյմին ներկայացավ Չիսենկելիի նոր կառավարությունը, և վերջապես Չիսենկելին ու Վեհիբ փաշան փոխանակեցին նոտաներ հաշտության բանակցությունները վերսկսելու մասին: Խատիսյանն այս բոլոր բախտորոշ ու բեկումնային իրադարձությունները բացատրում է նրանով, որ «վրացիները այլևս կռուիլ չէին ուզեր», ավելին՝ հաշտության թնի կողմից Չիսենկելին, դառնալով կառավարության ղեկավար, կարողացավ, ըստ նրա, վերջապես ետ մղել կառավարության պատերազմական թևը՝ Ե. Գեգեչկորիին ու Խ. Կարճիկյանին: Որպես Չիսենկելիի «հաղթանակի» հիմնավորում՝ Խատիսյանը բերում էր այն փաստարկը, որ վերջինս Կարսի հանձնման հրամանը սովել էր առանց Մեյմի վստահությունն ստանալու⁴:

Հետհոկտեմբերյան քաղաքական գործընթացների ամբողջությունը մեզ

* «Անդրկուլկասի քաղաքական կյանքը» գրքում հեղինակը նշում է «24 ժամվայ ընթացքում»: Տե՛ս **Ղարաջեան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 39:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² **Խատիսեան Ալ.**, նշվ. աշխ., էջ 55:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 54:

հանգեցնում է այն համոզման, որ, ըստ Խատիսյանի, «վրացիներու մէջ երկու հոսանքի» առկայությունը իրականում դիվանագիտական շինծու մարտավարություն էր: Այն պատմական ու քաղաքական աղերսներ կարող է ունենալ Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններում Լենին-Տրոցկի «հակամարտության» հետ, երբ միանգամայն տարբեր, անգամ բնեռային տարաձայնություններ հրամցնելու մեթոդով իրականացվում էր գլխավոր նպատակը: Ինչևէ, Խատիսյանը համոզված էր, որ վրաց քաղաքական գործիչների միջավայրում երկու գերիշխող հոսանք կար. առաջինը Ն. Ժորդանիայի ու Ե. Գեգեչկորիի գլխավորությամբ ձգտում էր շարունակել պատերազմը և դեմ էր Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելուն, իսկ երկրորդը Չխենկելիի ու Ն. Ռամիշվիլիի ղեկավարությամբ անկախության և հաշտության կողմնակից էր¹: Ցավալի է, որ դաշնակցության ղեկավար գործիչներից Ալ. Խատիսյանը Ն. Ժորդանիայի «սոցիալիստական-մենշևիկյան» արտահայտության ենթատեքստում չէր նկատել հակառուսական և հակախորհրդային հետևողական ռազմավարությունը, երբ վերջինս, սկսած 1917 թ. նոյեմբերից, ճառում էր մի բան, բայց իրականացնում միանգամայն այլ բան: Վերջապես այդ մասին էր վկայում այս նիստում վրացի մենշևիկների, էսեռների, սոցիալիստ-ֆեդերալիստների ելույթների բովանդակությունը:

Ալ. Խատիսյանը կարծում էր, որ Գեգեչկորի-Կարճիկյան-Ռամիշվիլի երրորդությունը ժամանակից շուտ էր լքել իշխանությունը, և ապրիլի 9-ի գիշերվանից մինչև ապրիլի 13-ը երկիրը մնացել էր առանց օրինական իշխանության²:

Մեր կարծիքով, Ալ. Խատիսյանի հարցադրումն անտեղի էր և ժամանակավրեպ, քանի որ գլխավոր հարցի՝ անկախության հռչակման լուծումը կորզելուց հետո այլևս էական չէր, որ երեք-չորս օր երկիրը մնացել էր առանց վարչակարգի: Մենք հիմնավորել ենք նաև, որ Մեյմի ձևավորումը ևս օրինական գործընթաց չէր: Բայց դա չէ էականը. այդ երեք-չորս օրերը, պարզվում է, Չխենկելիին անհրաժեշտ էին թուրքերի հետ իր գործարքի գլխավոր մասը սկսելու համար. Կարսը հանձնվեց թուրքերին: Դա գիտեր նաև Խատիսյանը, երբ ինքն իրեն հարց էր տալիս, թե «հետաքրքիր է իմանալ, թե ի՞նչ ըրաւ Չխենկելին իր միահեծան իշխանութեան երեք օրերու (Ապրիլի 10, 11, 12) ընթացքին: Ան յարաբերութեան մէջ մտաւ Վեհիպ փաշայի հետ, վերսկսելով հաշտութեան բանակցութիւնները անոր հետ, հրաման արձակեց գոր. Նազարբեկեանին յանձնել Կարսը թուրքերուն եւ զբաղեցաւ իր դահլիճի կազմութեան գործով»³: Այդ գործի իրականացումն ավելի վաղ էր սկսվել մարտի 16 (28)-ից: Այդ օրը Թիֆլիսից Չխենկելիին ուղարկվեց հեռագիր՝ Ն. Ժորդանիայի, Ի. Ծերեթելիի, Ե. Գեգեչկորիի և Ն. Ռամիշվիլիի ստորագրություններ:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 56:

³ Նույն տեղում:

րով, որը դատապարտում էր Չիենկեյի կողմից Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը ճանաչելու որոշումը: Վրացական գործիչները դա համարում էին Վրաստանի և իրենց կուսակցության ազգային ու քաղաքական ինքնասպանություն և «գերադատում» էին նվաճվածի կարգավիճակը: Այդ խմբակային դատապարտումից հետո Ե. Գեգեչկորին և Ն. Ռամիշվիլին նույն օրը Տրապիզոն ուղարկեցին նոր հեռագրեր, որոնք ապշեցնում էին նախորդի համեմատ իրենց անհամապատասխանությամբ. «Քո հարցին, կարո՞ղ ենք պաշտպանել Կարս-Բաթումը, պատասխանում եմ – երկար չենք կարող: Բաթումի ճակատագիրը կլուծվի երկու-երեք շաբաթում: Մենք որոշել ենք զիջել Կարսը, Արդահանը, բայց պահել Բաթումը. տեղի թաթարներն առաջարկում են Ճորոխ-Աջարիա-Օդալի սահմանը. պայմանն ընդունելի է, **թիֆլիսցիները կհամաձայնվեն** (նկատի ունեն Սեյմի անդամներին – Վ.Մ.): **Վերջացրեք մի շաբաթվա ընթացքում, քանի Բաթումը մեր ձեռքերում է: Մեր ժողովուրդը չի կարող վարել լուրջ, երկար պատերազմ, դա պարզվեց վերջնականապես**»¹ (ընդգծումը մերն է – Վ.Մ.):

Այդ մասին, ըստ Ալ. Խատիսյանի, կառավարության արդեն նոր անդամներն ու Սեյմի պատգամավորներն իրազեկվեցին միայն ապրիլի 13-ին՝ Սեյմի նիստում Չիենկեյի ելույթի ժամանակ: Մինչ այդ Վորոնցովյան պալատի ետնամասերում կայացան մի քանի ոչ էական հանդիպումներ:

Նոր կառավարության կազմում ընդգրկվեցին. 1. նախարար-նախագահ և արտաքին գործերի նախարար՝ Ա. Ի. Չիենկեյի, 2. ներքին գործերի նախարար՝ Ն. Վ. Ռամիշվիլի, 3. ֆինանսների նախարար՝ Ա. Ի. Խատիսյան, 4. հաղորդակցության ուղիների նախարար՝ Խ.-բ. Մելիք-Ասլանով, 5. արդարադատության նախարար՝ Ֆ.-խ. Խոյսկի, 6. զինվորական նախարար՝ Գ. Տ. Գեորգաձե, 7. հողագործության նախարար Ն. Գ. Խոմերիկի, 8. ժողովրդական լուսավորության նախարար՝ Ն. Բ. Ուսուբբեկով, 9. առևտրի և արդյունաբերության նախարար՝ Մ. Գ. Հաջինսկի, 10. պարենավորման նախարար՝ Ա. Ի. Սահակյան, 11. պետական խնամատարության նախարար՝ Ռ. Ի. Քաջազնունի*, 12. աշխատանքի նախարար՝ Ա. Ա. Երզնկյան, 13. պետական վերստուգիչ (վերահսկիչ)՝ Ի.-բ. Հայդարով²:

Նոր կառավարության ծրագրի և մարտավարության ներկայացմամբ հանդես է գալիս Չիենկեյին: Որպես առաջին ու կանխորոշիչ դրույթ նա առանձնացնում էր Անդրկովկասյան դաշնային ժողովրդավարական հանրապետության ինքնիշխանությունն ու անկախությունը, ինչի մասին բոլոր տերությունների կառավարություններին տեղյակ էր պահել հենց ապրիլի 9-ին հաջորդած գիշերը: Իրոք, անգամ այս նրբությունը վկայում է այն մասին,

¹ Տե՛ս **Аркомед С. Т.**, նշվ. աշխ., էջ 53:

* Անունները ներկայացված են ըստ սկզբնաղբյուրների:

² Տե՛ս **Зак. Сейм**, с. 1:

որ գոնե այդ օրվանից Չխենկելին իրեն էր վերապահել կառավարության ղեկավարի դերը:

Չխենկելին առաջադրում էր առաջնահերթ խնդիրներ ու նպատակներ. ա) նորաթուխ հանրապետության սահմանադրության հիման վրա Անդրկովկասի պետական կարգի ամրապնդման անհապաղ իրականացում, բ) Անդրկովկասի ժողովուրդների տարածքային տարանջատում: Իր իսկ ձևակերպմամբ՝ խոսքը վերաբերում էր **Անդրկովկասյան դաշնության ազատ ժողովուրդների առանձին միավորների ճշգրիտ սահմանների հաստատման հարցին**¹:

Վստահաբար կարող ենք եզրակացնել, որ 1918 թ. ապրիլի 13-ին, վերջապես, ի դեմս Չխենկելիի, վրացական մենշևիզմը ազդարարում էր ազգային անկախ պետությունների ստեղծման հրամայականը, թեև այդ գործընթացին ձեռնամուխ էր եղել դեռևս 1917 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերից:

Ваган Меликян – Проблема политической переориентации Закавказского Сейма и провозглашение независимости региона

С января 1918 г. проблема власти в Закавказье стала непосредственно связываться с вопросом об окончательном отделении региона от Советской России и провозглашением независимости. Идеологом этой последовательной политики был сперва Закавказский комиссариат, а затем и Сейм, в котором преобладала грузинская социал-демократическая меньшевистская фракция. В этом контексте изменились и политические устремления властей Закавказья, выразившиеся в принятии германско-турецкой ориентации. В статье утверждается, что идея независимости Закавказья и вытекающая из нее идея создания национальных государств зарождается не в апреле 1918г. (после сдачи Карса), а в ноябре-декабре 1917 г. Она проходит несколько этапов, одному из которых и посвящено данное исследование.

Vahan Melikyan – The Issue of Changing the Political Orientation of Transcaucasian Seimas and Proclamation of Independence in the Region

Since January 1918 the issue of the power in Transcaucasia had directly and openly been connected with definitely separating the region from Soviet Russia and declaring independence. At first, the direct bearer of that consistent policy was the Transcaucasian Commissariat, then the Sejm, which was represented by the activity of dominating Georgian Menshevik s.-d. Fraction. In this context, the political orientation of Transcaucasian authorities also changed. The Sejm adopted the German-Turkish orientation.

The article substantiates that the independence of Transcaucasia and the idea of creating national states proceeding from this goes back to 1917 November-December and not to 1918 April (after the surrender of Kars). It goes through several stages and the present study is devoted to the elucidation of one of them.

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 3: